

Varus in West en Oost

Ad Maas, Leende

De naam van de Romeinse bestuurder en veldheer Varus wordt in ons deel van de wereld meestal gekoppeld aan de Varusslag (9 n.Chr). Enkele vragen staan dan centraal: waar vond die slag plaats?, wie vocht tegen wie?, hoe verliep die genadeloze veldslag? en wat te denken van een tocht en veldslag circa 15 n.Chr. Deze vragen krijgen in 2009 veel aandacht, ook in dit artikel. In Duitsland zijn er liefst drie tentoonstellingen (in Kalkriese, Haltern en Detmold) onder de titel "*Imperium-Konflikt-Mythos*". Uiteraard komen er ook drie afgestemde boeken uit over het tentoongestelde, met achtergrondartikelen; ook is er een uitgebreid programma van festiviteiten, waaraan ook Herman van Veen deelneemt (www.imperium-konflikt-mythos.de). Op deze zaken komen we eind 2009 terug.

De historie kort belicht

Drusus begint in 9 v.Chr. aan een militaire operatie om het vrije Germanië in te lijven en er een Romeinse provincie van te maken: hij bereikt de Elbe en komt op de terugweg om het leven, geen fraai voorteken. In 2009 blijkt zijn zogenaamde Drususgracht (de IJssel tussen Doesburg en Arnhem) overigens een interessante historische vergissing.¹ Tiberius neemt de leiding over, sluit onder meer 'vriendschapsverdragen' en Rome gaat ervan uit dat er een provincie bijgekomen is. Wat dacht Varus ervan? Van één kant zien we dat er toch maar liefst drie legioenen beschikbaar zijn en van de andere kant lijkt hij zijn rol te zien als bestuurder-rechter. De ongenadige slag van 9 n.Chr. vindt plaats in 'saltus teutoburgiensis', in de zestiende eeuw gedacht in het gebied Osning, dat *vanaf toen* Teutoburger Wald genoemd werd. Als Kalkriese werkelijk de plaats is van de Varusslag dan vond de slag in elk geval niet in dat gebied plaats. Er volgen in de jaren 14-16 n.Chr. militaire operaties (afstraffing, wraak, een zeker eerherstel) onder aanvoering van Germanicus, maar in 16 n.Chr. maakt de inmiddels keizer geworden Tiberius een einde aan de 'Germaanse ambitie'. In 1507 wordt een kopie van de *Annalen* van Tacitus ontdekt in het klooster Corvey (gebouwd op Romeinse fundamenten en waarschijnlijk voortzetting van de Franse abdij Corbie), een belangrijke bron in verband met de Varusslag. Merkwaardig is wel dat Tacitus er in *Germania* geen aandacht aan besteedt. Mommsen oppert rond 1900 voor het eerst als mogelijke Varusslag-locatie de omgeving van Bramsche-Kalkriese. Het is wel van belang om te vermelden dat de natuurwetenschappelijke technieken om de ouderdom van het daar gevonden materiaal te meten, niet toepasbaar, laat staan datering op het jaar af nauwkeurig. Ik citeer uit de Museumgids: "Dendrodatering und C14 funktionieren in Kalkriese nicht. Am Kalkrieser Berg findet man weder massive Hölzer noch geeignete C14 Proben." In feite is een aantal Varus-munten de belangrijkste dateringsmogelijkheid naast enkele andere typologieën van vondsten. Niet zo'n sterke basis dus. Tiberius en Varus komen we ook tegen in het Oosten, in de geschiedenis van Syrië-Palestina: Jezus van Nazareth was hun tijdgenoot. Het gaat dus om een korte periode in de geschiedenis, maar wel een van duizelingwekkend belang.

De benadering van Heinz Ritter-Schaumburg

Van Heinz Ritter-Schaumburg (1902-1994) is het boek *Die Nibelungen zogen nordwärts* erg bekend. In 2007 verscheen de derde druk. Het Thidrekssaga-Forum (Bonn) is met het tijdschrift *Der Berner* en met tot nu toe vijf boeken een gevolg van Ritters meeslepende boek. In *SEMafoor* wordt regelmatig bericht over het werk van het betreffende forum (een groep onderzoekers). Dat werk is namelijk ook voor de geschiedenis van de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen van groot belang. Dat dit werk niet opgemerkt of genegeerd wordt, is typerend voor Nederlandse en Vlaamse historici en archeologen die zich bezig (zouden moeten) houden met de Vroege Middeleeuwen. Ze zijn eigenlijk voornamelijk bezig met archiefmateriaal vanaf de twaalfde eeuw van kloosters en abdijen. De meer hachelijke terreinen² worden vermeden.

Vlak voor het herdenkingsjaar van de Varusslag (0009 – 2009) is van Ritter-Schaumburg een boek uit de lucht komen vallen *Hermann der Cherusker. Die Schlacht im Teutoburger Wald und ihre Folgen für die Weltgeschichte*. Een zeer opmerkelijk boek, niet alleen vanwege een goede analyse van de primaire bronnen maar ook omdat het Kalkriese-verhaal - dat zo onweerlegbaar lijkt- toch wat losser komt te staan en omdat blijkt dat dit boek over de Varusslag niet los staat van Ritters visie op de tocht van de Nibelungen. Ritter moet dit boek geschreven hebben in de laatste fase van zijn leven, in elk geval na 1987. Er is over

de Varusslag heel veel geschreven, maar het boek van Ritter neemt in die bibliotheek een bijzondere plaats in.

De antieke bronnen in verband met de Varusslag

In een publicatie van het museum in Kalkriese *Arminius, Varus und das Schlachtfeld von Kalkriese* zijn de antieke bronnen in verband met de Varusslag opgenomen. Dat zijn geschriften (uiteraard indien ze authentiek en betrouwbaar gekopieerd zijn) van Velleius Paterculus, Tacitus, Florus en Cassius Dio. Ritter voegt er nog een bron aan toe, namelijk Frontinus wiens opmerkingen aansluiten bij die van Paterculus, Tacitus en Florus.

Velleius Paterculus	Geboren 20 jaar v.Chr.	Die Niederlage des Varus
Tacitus (Annalen)	55-120 n.Chr.	Der Sommerfeldzug des Jahres 15. n.Chr.
Florus	1 ^e helft 2 ^e eeuw	Die Niederlage des Varus
Cassius Dio	162/163 n.Chr. - ?	<i>Die Schacht im Teutoburger Wald</i>
Frontinus	41 n.Chr. ? – 103 n.Chr. ?	Stratagematon libri III

Heinz Ritter-Schaumburg becommentarieert deze bronnen en dan worden enkele zaken duidelijk:

1. Het verslag van Cassius Dio (uit de tweede eeuw) wijkt duidelijk af van de verhalen uit de vroegere bronnen (uit de eerste eeuw)
2. Theodor Mommsen heeft de weergave van de Varusslag van Cassius Dio tot uitgangspunt genomen (rond 1900) en noemt als eerste de omgeving boven Osnabrück
3. De autoriteit Mommsen heeft een grote invloed gehad op de latere geschiedschrijving; je krijgt eigenlijk het bekend probleem: 1000 mensen vertellen hetzelfde verhaal en dat suggereert dan een massieve traditie waar niets tegenin te brengen is.

Ritter brengt echter indringend naar voren dat de oudste bronnen de Varusslag koppelen aan een aanval op het zomerkamp van Varus en dat Cassius Dio een tocht van enkele legioenen beschrijft met omvangrijke legerbataljons, een tocht die door allerlei omstandigheden op een verschrikkelijk drama uitliep. Ons beeld van de Varusslag is bepaald door Cassius Dio en dat beeld is ontegenzeggelijk aannemelijk te maken met het archeologisch in Kalkriese. De vraag is dus niet of er in en bij Kalkriese een veldslag heeft plaatsgevonden, maar wel: wat voor een veldslag en welke? Er is een alternatieve en toch wel bekende opvatting dat de zogenaamde Varusslag in 9 n.Chr. in feite een veldslag was tussen twee Romeinse legereenheden die met elkaar in conflict waren en slaags raakten. Wellicht een schokkende bevinding voor mensen die het oorlogsbeeld van Romeinen contra Germanen in hun hoofd hebben, maar de laatste decennia is toch wel in brede kring doorgedrongen dat de Romeinse legioenen vol zaten met barbaren en zeker ook met allerlei soorten Germanen. Diepere strekking van de alternatieve interpretatie is dat we niet te makkelijk moeten denken in termen van Germaanse superioriteit, en deze gedachte is natuurlijk ooit levensgevaarlijk geweest.

Het bijzondere aan het boek van Ritter is nu dat hij niet het zwaartepunt van de interpretatie bij Cassius Dio legt, maar juist bij de andere auteurs. Het gevolg is dat hij de locatie van de Varusslag ergens anders vast stelt maar dat hij niet hoeft te ontkennen dat Kalkriese een veldslag van bloedig formaat heeft gekend. Deze kwestie werd voor mij nog spannender toen ik het artikel 'Von Drusus bis Varus' las in *Archäologie in Deutschland*. Daarin wordt gezegd dat er in Kalkriese grondig onderzocht wordt maar dat er wetenschappelijk gezien geen vergelijkbaar opgravingsmateriaal is. Dat leidt tot allerlei methodische vragen. Als grootste probleem wordt het volgende genoemd: "Vor allem das Problem ob es sich wirklich um das Schlachtfeld von 9 n.Chr. oder um eines der Jahre 15/16 handeln könnte." Dit is een opzienbarende uitspraak. Het kan dus zijn dat Kalkriese een omvangrijke slag heeft gekend, maar niet in 9 maar in 15/16 n.Chr., en dat de plaats van de werkelijke Varusslag toch ergens anders gezocht moet worden. De situatie wordt dan als volgt: Germanicus was in 15/16 n.Chr. inderdaad op weg naar de plaats van de ondergang van Varus (die tocht zou dan vooral aan de orde zijn bij Cassius Dio) maar de werkelijke plaats van Varus' nederlaag ligt ergens anders. Die plaats was een relatief duurzaam zomerkamp en daarop zijn de beschrijvingen van Paterculus, Tacitus, Florus en Frontinus veel meer van toepassing. Voor een gigantische tocht van Varus hebben we alleen maar gissingen, maar voor die van Germanicus kunnen we zonder meer een geldige reden bedenken. Het is de verdienste van Heinz Ritter dat hij dit probleem zo treffend in beeld heeft gebracht. Overigens: ook Germanicus moet een zomerkamp gehad hebben, maar de ligging daarvan is (was) tot nu toe ook onbekend. Onlangs is een nieuwe reconstructie van de lokalisering van de campag-

ne van Germanicus gepubliceerd³ Van zeer tijdelijke marskampen (van legeronderdelen) is nog erg weinig bekend.

De Varusslag: Kalkriese of Horn of...

Kalkriese is beslist een indrukwekkende locatie en het museum aldaar draagt ongetwijfeld bij aan de indruk dat daar best de Varusslag plaatsgevonden kan hebben. In het boek van Ritter wordt die locatie niet bestreden. Ritter stierf in 1994. De ontdekker van de veronderstelde veldslaglocatie in Kalkriese, de Engelsman Tony Clunn, begon met zijn onderzoekstochten in 1987 en pas in 1999 werd begonnen met de bouw van het museum. Toen Ritter zeer oud en overleden was, kwam het grote 'overtuigende' archeologische onderzoek op gang. De visie van Ritter is ontstaan en uitgewerkt onafhankelijk van de vondsten in Kalkriese en van de publiciteit en public relations dat nu de locatie van de Varusslag wel vast stond. Ik vraag me wel af waarom de tekst van Ritter klaarblijkelijk zo laat is uitgegeven.

In *Hermann der Cherusker* komt Ritter tot de bevinding dat het zomerkamp van Varus, dus de plaats van de Varusslag volgens zijn hypothese, plaatsgevonden moet hebben in de omgeving van Horn. Hij zegt het zo: "Horn liegt unmittelbar hinter der Bergkette des Teutoburger Waldes, unweit den Externsteinen, an dem grossen, alten, durchgehenden Fernweg von Rhein über die heutigen Orte Soest – Paderborn – Hameln – Hildesheim – Magdeburg (heutige Bundesstrasse 1), auf der Wasserscheide zwischen Werre und Emmer, in ebener Talbreite." Het is overigens interessant wat Ritter allemaal moest doen om aan gegevens over opgravingen in Horn te komen. Het gaat vooral over de vondsten van hoefijzers uit de Romeinse tijd. Opmerkelijk maar niet verwonderlijk is dat hij dus duidelijk in de buurt komt van de noordwaartse tocht van de Nibelungen en dat de locatie ligt nabij de Romeinse weg vanuit de regio Keulen over Soest naar Corvey aan de Weser. Op dit moment wordt het bestaan van deze verbinding in brede kring aanvaard. Er is nog wel een felle discussie over de vraag of de abdijkerk van Corvey in oorsprong een Romeins gebouw is geweest. Op dit vraagstuk zullen we in *SEMafoor* nog apart terugkomen. Veel belangrijker in het kader van dit artikel is de wijze waarop Ritter tot zijn bevinding komt. Kortom: in het begin van de eerste eeuw lag er een belangrijke weg van de Rijn naar de Weser en waarschijnlijk zelfs naar de Elbe. Er moeten tal van andere wegen bestaan hebben, onder meer naar de bergbouw in Sauerland. In Soest (voorbij Dortmund) was er een belangrijke Romeinse loodindustrie. Er was een provincie Germania, min of meer in wording. Formeel was de inlijving een politiek feit, maar de praktijk van Arminius c.s. zag er wel wat anders uit. Varus was de grote man die dat karwei zou klaren. Dat hij met zijn legioenen (met aanhang) niet al te ver van grote en betrouwbare verbindingen een zomerkamp inrichtte lijkt logisch. In zijn boekje *Das Geheimnis der Varusschlacht* (2006) komt Peter Oppitz met zijn visie op de Varusslag in Paderborn uit. Zijn visie komt sterk overeen met die van Ritter-Schaumburg.

Maar Horn en Paderborn zijn niet de enige alternatieven. Ernst Jung behandelt in zijn boek *De Germanen. Bloei en neergang van de bedwingers van het Romeinse Rijk* uiteraard de Varusslag die hij als volgt lokaliseert: "Wie uit Paderborn of uit Detmold over Hiddessen door het Teutoburger Woud naar Oerlinghausen rijdt door dat deel van Osning, dat mogelijk het toneel van de slag tegen Varus is geweest, vindt op de helling van de Oerlinghausen-Barkhausener Tönsberg ten noorden van de Dörenschlucht en beneden een Cheruskisch-Saksische vluchtheuvel een Germaanse hoeve." Oerlinghausen dus, maar de plaats wordt wel voorzichtig geopperd. Zo zijn tal van andere plaatsen genoemd, vaak op basis van een combinatie van landschappelijke elementen, toponiemen en hydroniemen, en archeologische vondsten. Zo werkend ontstaat er iets aannemelijks, maar een wetenschappelijke verantwoorde bewijsvoering is toch iets anders. Detmold is ook vaak verdedigd.

Eigenlijk zou een studie van de ooit serieus geopperde mogelijkheden (meer dan 700 volgens Mommsen) erg interessant kunnen zijn. Hier zien we dan weer het volgende verschijnsel in het historisch onderzoek: betwijfelen of een bepaald gebeuren daar en daar (volgens de conventie) plaatsgevonden heeft, is moeilijk maar vaak toch gemakkelijker dan een overtuigend alternatief presenteren. Albert Delahaye bijvoorbeeld zou er van mee moeten kunnen praten.

Varus als bestuurder en rechter

De Varusslag kan men ook zien in het kader van het gehele toenmalige Romeinse Rijk. Dezelfde personen spelen in Oost en West een hoofdrol. En juist Varus zien we in beide delen van het rijk op de voorgrond staan: in het Oosten rijst zijn ster en in het Westen stort hij zich in zijn zwaard. De Varusslag was het sluitstuk van een loopbaan die een klassiek drama waard is. Meestal wordt Varus ten tonele gebracht als degene die het onderspit moest delven tegen de grote Germaan Arminius die Romeins staatsburger was en ook erg vroegtijdig aan zijn einde kwam. In een oude *Geschiedenis van Friesland* (1874) kwam ik de

volgende typering tegen: "Quintilius Varus, Stadhouders in deze gewesten, maakte zich, door zijn trotschheid maar nog meer door zijn vuil ontuchtig gedrag, zeer gehaat bij deze volken, welke bovendien eenen gedurigen wrok tegen de Romeinen, die hunne vrijheid weggenomen hadden, voedden, en telkens gelegenheid zochten, om zich van hunne overheerschers vrij te maken. Hij zoekt de plaats van de slag in het Teutonische of Detmolder woud, in het Paderbornsche." Tussen haakjes: merkwaardig is dat hij spreekt over een Dokkenburg in de Romeinse tijd (waar een krijgskundige oefenschool gevestigd geweest zou zijn) en dat de 'eigenlijke stichting' van Dokkum later 'opgegeven' wordt. Varus wordt hier negatief getypeerd. Varus is ook een belangrijke persoon geweest in de provincie Afrika en vooral in Syrië/Palestina. Ook daarover zijn er schriftelijke documenten. Kijken we vanuit de bronnen naar de persoon van Varus, dan komt er een complex personage naar voren, iemand voor een meeslepend drama. Hij durfde keihard orde op zaken te stellen (hij liet als afstraffing bijvoorbeeld 2800 mensen ombrengen in het huidige Palestina), kreeg ongetwijfeld faam als bekwaam bestuurder in moeilijke situaties, en toont ook kanten dat hij gelooft in vrede zonder geweld. Beweerd is dat hij zich in het Oosten enorm verrijkt zou hebben en dat hij graag pronkte met die rijkdom. Zijn familie moet echter al rijk geweest zijn. En het pronken met rijkdom kan ook een zekere educatieve doelstelling hebben. Zo van: oorlogszucht levert niet veel op, maar een zekere rechtstaat wel. Eerst recht daarna pas geweld, zo kunnen we Varus mogelijkwijze zien. Bekend is het verhaal dat hij in zijn zomerkamp zo graag rechtsprak. Ongetwijfeld heeft hij er een aantal Germaanse vriendinnen gehad. Dat rechtspreken (implementatie van het Romeins recht) kun je zien als de willekeur van een zonderling, maar je kunt er ook een educatief programma in zien. Dat hij door de Germanen huichelachtig werd bejegend in zijn rechtersrol, kan men beschouwen als Germaanse vernuft maar wellicht toch ook wel anders. In Varus' voorkeur kan men een manmoedige poging zien om een volk te leren te denken in termen van recht in plaats van geweld. Hij probeerde in zo'n visie van Germania een lerende organisatie te maken. Mijn sympathie blijkt die kant op te gaan, merk ik.

De tijd van Varus in het Oosten

Het belang van archeologisch onderzoek is de 20^e eeuw duidelijk aangetoond. Archeologie kan een historisch verhaal ontkennen of (alsnog) 'onbevestigbaar' verklaren (men vindt niet wat men zou moeten vinden) maar ook versterken en bevestigen. Toch ziet men zelden dat archeologisch onderzoek inderdaad een relatief autonome positie inneemt in de bewijsvoering van historische aangelegenheden. "Das Fehlen des Beweises darf nicht verwechselt werden mit dem Beweis des Fehlens." Met deze zin leidt Carsten Peter Thiede zijn studie 'Im Osten nur Neues; Varus, Tiberius und die Jugend des Jesus' in. De titel doet denken aan de titel van het eerste hoofdstuk van het boek *Die grossen Ordensgründer: Neues im Osten – Von Eremiten, Anachoriten und Koinobiten*. Zou het ook een zinspeling kunnen zijn op de titel van het boek *Im Westen nichts Neues* van Erich Maria Remarque, een titel die te denken gaf, en dat bedoelde Remarque ook uitdrukkelijk. Wat er ook van zij, een kernvraag voor Thiede is: bestond Nazareth in de tijd van Jezus en van Varus?

De naam Nazareth (N-z-r-t) is in geen enkel ander geschrift gevonden dan in het Nieuwe Testament. Dat is een geldige reden voor voorzichtige twijfel. Op de vermoedelijke plaats van Nazareth is er 'gegraven'. Onder meer op grond van teruggevonden graven uit de tijd van Herodes kon een plaatsje vastgesteld worden van ongeveer 900 bij 200 meter met een bevolking van naar schatting 500 mensen. De grond in de omgeving was vruchtbaar en een zekere welstand (olijfolie, wijnbouw, teelt van graan, vijgen en vlas) moet er geweest zijn. Vanaf het begin van de tweede eeuw is er buiten de bijbelteksten wel sprake van Nazareth, zoals bij Sextus Julius Africanus die vermeldt dat de inwoners afstammelingen van David waren. Het archeologische werk maakt ook duidelijk dat Nazareth nabij de belangrijke handelsroute lag die Damascus met Alexandrië verbond, de Via Maris. Het goederenverkeer vond over deze weg plaats, maar uiteraard was het ook een weg voor vele mensen met hun ideeën en talen. Langs deze weg was waarschijnlijk het Grieks de voertaal. De ontdekking (?) van het Talpioth-graf in 1980 met knekelkisten van de personen Jozef, Maria en Jezus (zoon van Jozef) was een archeologische sensatie, maar onduidelijk is wat weer anno 2009 wetenschappelijk gezien van moeten denken.

In grotten bij En Gedi (niet ver van Qumran, aan de oever van de Dode Zee) vond de bekende Israëlitische archeoloog Yigal Yadin een aantal brieven van Bar Kochba, de Joodse vrijheidstrijder die in de jaren 132-135 de naar hem genoemde opstand leidde tegen de Romeinen. Onder zijn medestrijders bevond zich de jodin Babata, die ook haar eigen archief in de grotten verstopte. Daarin zat een gewaarmerkte Romeinse belastingbrief die, volgens Carsten Peter Thiede (die dit vertelt in zijn dubbelbiografie *Jesus und Tiberius) sensationeel de gedetailleerde kennis van zaken bevestigt, waarmee Lucas in zijn evangelie de Romeinse volkstelling beschrijft*. Uit het belastingstuk blijkt dat zij getrouwd was en beschikte over

eigen bezit. Als zij zich fiscaal wilde laten inschrijven (= de volkstelling) moest zij een voogd meebrengen en voor getrouwde vrouwen was dat de echtgenoot. Jozef en Maria moesten zich in Betlehem fiscaal laten registreren. Varus was hoogstwaarschijnlijk een bestuurder die in deze financiële reorganisatie een succesvolle rol vervulde; als eerbewijs mocht hij naar Germania.

¹ Een recente datering van de veenlaag onder de oudste kleilagen van de IJssel heeft uitgewezen dat de rivier dateert uit de Vroege Middeleeuwen, tussen 600 en 950 jaar n.Chr. Het kanaal is dus zeker niet gegraven door de soldaten van de Romeinse veldheer Drusus in 12 v.Chr., zoals de oude Romeinse geschriften suggereren (*de Volkskrant* 17 jan. 2009). In 1965 heeft Albert Delahaye (zie Vraagstukken) deze kwestie beschreven met verwijzing naar Tacitus en Suetonius. Het lijkt erop dat in een aantal (ook recente) historische publicaties de passage(s) over deze lokalisering van de Drususgracht zullen moeten worden herzien. In de loop van dit jaar zal SEMafoor op deze kwestie terugkomen.

² Het boek *Die Merowinger vor ihrem Reich. Die Sarmatischen und Sigrambischen Wurzeln der Dynastie* van Reinhard Schmoeckel (2006) zou onmiddellijk vertaald moeten worden. De NRC van 27 december 2008 kwam met een artikel over twee pagina's *Ben ik een Alaen in het diepst van mijn genen?* dat prachtig aan had kunnen sluiten bij het boek van Schmoeckel. Wat jammer dat dit soort verbindingen niet gerealiseerd worden, waarschijnlijk toch wel omdat (vertaalde) informatie ontbreekt. Van Nederlandse zijde tonen Hendrik Heidinga (*Frisia in the First Millennium*, 1997), Hans den Besten (die vaak in *SEMafoor* publiceert) en Jan Oude Nijhuis (die voortreffelijke bijdragen levert aan de legende en historie van Plechelmus) hun belangstelling voor het werk van het Thidreksaforum, en het bestuur van SEM natuurlijk ook.

³ Zie een artikel van Simon Oud over de campagne van Germanicus (in *Westerheem* oktober 2008). De confrontatie tussen Germanicus en Arminius is volgens hem met redelijke mate van zekerheid aan te geven: het huidige Boertanger/Hesepoort Moor. Oud gaat ervan uit dat Kalkriese de plaats van de Varusslag zou zijn; het lijkt erop dat zijn theorie niet ondergraven wordt door nieuwe inzichten in het ontstaan van de IJssel (zie noot 1).

Literatuur

1. Aalbers, B. *Judas, één van de twaalf* Amsterdam 2005
2. Bökemeier, R. *Römer an Lippe und Weser. Neue Entdeckungen um die Varusschlacht im Teutoburger Wald* Huxaria Höxter 2004
3. Carotta, F. *Was Jezus Caesar? over de Romeinse oorsprong van het Christendom: een onderzoek* Aspekt Soesterberg 2002
4. Derks, H. *Kalkriese – 15 Jahre Archäologie. Eine Entdeckung und ihre Folgen*, Osnabrück 2005
5. Dunk, Th. H. von der *De schaduw van het Teutoburgerwoud: een Duitse politieke zedenschaats van tien eeuwen* University Press Amsterdam 2000
6. Franzius, G. e.a. 'Beschlüge einer Gladiusseide und Teile eines cingulum aus Kalkriese, Landkreis Osnabrück' in: *Germania* 77 Mainz 1999
7. Gilliver, K. *Auf dem Weg zum Imperium - Die Geschichte der römischen Armee* Stuttgart 2003
8. Grabner-Haider, A. *Die großen Ordensgründer* Marixverlag Wiesbaden 2007
9. Harnecker, J. *Arminius, Varus und das Schlachtfeld von Kalkriese* Rasch Bramsche 1999
10. Heidinga H.A., *Frisia in the First Millennium: an outline* Matrijs, 1997
11. Huisman, K. 'De Drususgrachten: een nieuwe hypothese' in: *Westerheem* 44 nr. 5 1995 p. 188-194
12. Jung, E. *De Germanen: bloei en neergang van de bedwingers van het Romeinse rijk* Meulenhoff 1978 / Econ Düsseldorf 1976
13. Klages, H. *Corvey – Eine karolingische Klostergründung an der Weser auf den Mauern einer römischen Civitas* Huxaria Höxter 1997 (herdruk Andreas Otte Oerlinghausen 2008)
14. Menking, E. e.a., *Kalkriese – Ort der Varusschlacht*, Historisch en Cultureel Museum van Osnabrück 1997²
15. Mommsen, Th. 'Die Örtlichkeit der Varusschlacht' in: *Verzameld werk*, deel 4, 1906, p. 200. Zijn verzameld werk is opnieuw uitgegeven in 1994 bij Weidmann in 8 banden die nu verkrijgbaar zijn voor € 124
16. Oppitz, P. *Das Geheimnis der Varusschlacht*, Kelkheim 2006
17. Oud, S.' Over Flevomeer om de noord en terug' in: *Westerheem* 57 2008. p. 277 e.v.
18. Remarque, E.M. *Im Westen nichts Neues* Propyläen Berlijn 1929
19. Ritter-Schaumburg, H. Die Nibelungen zogen nordwärts Otto Reichl Verlag "Der Leuchter" 2007³
20. Ritter-Schaumburg, H. *Hermann der Cherusker. Die Schlacht im Teutoburger Wald und ihre Folgen für die Weltgeschichte* VMA-Verlag Wiesbaden 2008
21. Reinhard Schmoeckel *Die Merowinger vor ihrem Reich. Die Sarmatischen und Sigrambischen Wurzeln der Dynastie* Sondernummer *Der Berner* jg 6 nr. 24 2006
22. Schmoeckel, R. *König Chlodwig war kein Franke. Frankreichs und Deutschlands Wurzeln* Books on Demand Bonn 2009
23. Schnurbein, S. von 'Von Drusus bis Varus' in: *Archäologie in Deutschland* 2004 nr. 5
24. Schreiber, H. *Auf Römerstraßen durch Europa* List München-Breitbrunn 2005
25. Schweitzer, A. *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* Berlijn 1906

26. Suetonius, *Keizers van Rome* (vertaling D. den Hengst) Amsterdam 2005
  27. Steenstra, H.W. *Geschiedenis van Friesland* Van Seijen Leeuwarden 1974 (herdruk van 1845)
  28. Thiede, C.P. *Jesus und Tiberius. Zwei Söhne Gottes* Luchterhand München 2004
  29. Toorn, K. van der *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Harvard University Press 2007
  30. Wells, P.S. *Die Schlacht im Teutoburger Wald* Artemis & Winkler, Düsseldorf/Zürich 2007
  31. Wiegels, R. *Die Varusschlacht. Wendepunkt der Geschichte?*, Konrad Theiss Stuttgart 2007
  32. Wolters, R. *Die Römer in Germanien*, C.H. Beck München 2002³
-